

Петро Сас

БІЙ БІЛЯ ОСТРОВА ТЕНДРА ПІД ЧАС ХОТИНСЬКОЇ ВІЙНИ МІЖ ОСМАНСЬКОЮ ІМПЕРІЄЮ ТА РІЧЧЮ ПОСПОЛИТОЮ

Историк розкрив тактику і наслідки битви біля о. Тендра на Чорному морі між запорозькими чайками і турецьким флотом. Проводиться думка, що дану битву потрібно розглядати як епізод Хотинської війни 1621 р. між Османською імперією та запорозько-польсько-литовськими силами.

Ключові слова: Хотинська війна, Річ Посполита, Османська імперія, запорозькі «чайки», Чорне море, морська битва.

Историк раскрыл тактику и последствия сражения возле о. Тендра в Черном море между запорожскими чайками и турецким флотом. Утверждается, что данную битву нужно рассматривать как эпизод Хотинской войны 1621 г. между Османской империей и запорожско-польско-литовскими силами.

Ключевые слова: Хотинская война, Речь Посполитая, Османская империя, запорожские «чайки», Черное море, морская битва.

Historian has revealed the tactics and consequences of battle near island Tendra in the Black Sea between Zaporozhian's «chaikas» and the Turkish fleet. It is affirmed an opinion that this battle should be considered an episode of the Khotyn war (1621) between the Ottoman Empire and the Zaporozhian-Polish-Lithuanian forces.

Keywords: the Khotyn War, the Polish-Lithuanian Commonwealth, the Ottoman Empire, Zaporozhian «chaikas», the Black Sea, naval battle.

У працях деяких вітчизняних істориків, присвячених Хотинській війні 1621 р., остання розглядається насамперед крізь призму сухопутних бойових операцій між Османською імперією та Річчю Посполитою. Причому у цих працях, попри констатацію того факту, що 1621 р. на Чорному морі «козаки своїми систематичними діями заважали Осману II здійснювати свої плани літнього наступу», воєнну активність запорозького флоту 1621 р. винесено, за великим рахунком, за межі Хотинської війни¹. Тим часом джерела дають підстави стверджувати, що ця війна не обмежувалася сухопутними операціями, в які у вересні — на початку жовтня 1621 р. під Хотиним були

втягнуті армія турецького султана Османа II та запорозько-польсько-литовські сили, а охоплювала також бойові операції на Чорному морі запорозького і турецького флотів. Зазначені операції яскраво проявилися у боротьбі противників за контроль над морськими шляхами, якими турецьке командування здійснювало матеріальне постачання своєї армії під Хотином. Серед декількох бойових зіткнень цього часу запорозького та османського флотів, одним із останніх під час Хотинської війни 1621 р. став бій біля острова Тендра. Для дослідників він становить інтерес не так своїм розмахом або масштабом бойових втрат противників (насправді вони були мінімальні), як тим, що у бойовому зіткненні турків та запорожців під Тендрою відобразилися прикметні особливості їхньої тактики морського бою.

У вересні 1621 р. козацькі чайки не лише воювали з турками у пониззі Дунаю, намагаючись зруйнувати їхній стратегічний об'єкт на цій річці — міст, а й були втягнуті у бойові дії на Чорному морі. У цей час важливою ціллю для них стали турецькі транспорти на морських шляхах. Оскільки ж головні сили османського галерного флоту переважно залишалися прикутими до охорони свого дунайського мосту, то для запорожців не було особливої потреби діяти на морі одним великим угрупованням. Отож їхні човни курсували морем у складі порівняно невеликих мобільних флотилій.

У джерелах збереглися фрагментарні відомості про одну із цих флотилій, що налічувала 26 чайок і використовувала як морську базу острів Тендра. У наші дні — це Тендрівська коса, північно-західна окраїна якої лежить приблизно за 27 км на південь від Очакова. Прикметний опис тогочасної Тендри подав Г. Боплан: «це острів на відстані 4 льє* від гирла Дніпра, завдовжки до 3–4 льє; голий, вкритий поодинокими чагарниками. Прісна вода тут надзвичайно смачна, а довкола — хороші місця для якірної стоянки»².

Із цього опису випливає, що безлюдний, із бідною рослинністю острів, який, за сучасними мірами довжини, завдовжки становив 13–18 км (скільки він був завширшки — невідомо, нині найбільша ширина Тендрівської коси сягає близько 2 км), міг прислужитися тогочасним мореплавцям зручними стоянками для суден та наявністю на ньому питної води. Географічне розташування Тендри було вельми вигідним для козаків за умов постійного запорозько-турецького протистояння на Чорному морі. Адже цей острів знаходився на відстані лише близько трьох десятків кілометрів від входу у Дніпровський лиман, правий берег якого захищала Очаківська, а лівий Кінбурзька фортеці. Козацьким чайкам, які прямували з Дніпра в Чорне море, або поверталися через Дніпровське гирло на Запорозьку Січ, доводилося прослизати лиманом поміж цих сторожових форпостів противника.

Козаки використовували Тендру для прихованого від ворога відстою своїх човнів, а також як проміжний опорний пункт під час походів на далекі відстані.

*Льє — давня французька міра довжини, що дорівнювала 4 км 444 м (Боплан Г.-Л. Опис України. — К., 1990. — Додатки. — С. 135).

Зокрема, вони зупинялися на цьому острові 1639 р. по завершенні своїх рейдів на узбережжя Османської імперії. Відомості про це знаходимо у літописі-трактаті Кятіба Челебі «Тугфет» (Tuhfeti'l-kibār fī esfāri'l-bihar: «Дар великих мужів у воюванні морів»), частини твору якого переклали на українську мову В. Остапчук та О. Галенко³. Бойові сутички запорожців із турками під Тендрою, напевно, не були рідкістю. Серед іншого, про це сигналізує знайдена 1923 р. поблизу острова гармата, що лежала на морському дні разом із залишками якогось перевернутого догори дном судна (нині ця знахідка, яку витягли з води рибальською сіттю, зберігається в Одеському історико-краєзнавчому музеї). Гармату, про яку йдеться, дослідники класифікують як бомбарду. Такий тип невеликих залізних кованих гармат, що заряджалися з казенної частини, був поширений у Європі у XIV–XV ст. Запорожці, за деякими даними, використовували їх на своїх судах навіть під час російсько-турецької війни 1735–1739 рр. Загальна довжина знайденої поблизу Тендри гармати разом із правилом (рукояткою, за допомогою якої здійснювалося маневрування та прицілювання) становить 114 см, довжина ствола, скріпленого шістьма кільцями, — 64 см, діаметр каналу ствола — 50 мм. Прикметно, що перед затопленням гармата була споряджена для пострілу: у зйомній камері виявлено незерновий порох, забитий пижем із мотузки, а в стволі — свинцеве ядро⁴.

Залишається загадкою, по якій цілі збиралися зробити постріл гарматі з цієї бомбарди і чи могли вони, приміром, у рік Хотинської війни бути учасниками морського бою між силами османського та запорозького флотів. Хоч би там як, однак, що підтвердили події 1621 р., Тендра постала для козаків у ролі тимчасового тилового плацдарму, спираючись на який вони здійснювали свої операції у прилеглий до острова акваторії Чорного моря. У другій половині вересня 1621 р. під Тендрою розгорівся бій між козацькою та османською флотиліями. Про цей бій збереглися скупі відомості, що їх подав автор «Тугфета»⁵. З названого твору випливає, що після того, як армія Османа II рушила від Дунаю у напрямі кордону Речі Посполитої, в Ісакчі залишився зі своєю ескадрою Халіль-паша — капудан-паша, головний османський адмірал. Султан наказав йому захищати наведений через ріку понтонний міст, а також споруджувати в цьому районі нову фортецю. Через якийсь час, власне, близько 15 вересня, капудан-паша почув тривожну для себе звістку про повторний вихід з Дніпра сорока козацьких чайок.

Реакція капудана-паші на таке повідомлення не забарилася. 15 вересня він послав проти запорожців 10 галер під командуванням бега Мори* Абді-паші.

* Мора — османська назва грецької Мореї, або ж півострова Пелопоннес, більшість території якого входила до окремого санджаку (округу) еялету (провінції) Румелі (*Остапчук В., Галенко О.* Козацькі чорноморські походи у морській історії Кятіба Челебі «Дар великих мужів у воюванні морів»: Текст джерела // *Mapra mundi. Збірник наукових праць на пошану Ярослава Дашкевича з нагоди його 70-річчя.* — Львів-Київ-Нью-Йорк. 1996. — Примітки. — С. 368).

Вийшовши з Кілійського гирла Дунаю і рухаючись на північний схід уздовж морського узбережжя, цей османський флотоводець провів свої галери повз Дністровський лиман. Далі маршрут Абді-паші проліг до Очакова, де йому повідомили про останні новини щодо козаків: «мовляв, при острові Тендра стоять на якорі двадцять шість штук чайок з одним захопленням кораблем».

Як можна зрозуміти із цих розвідувальних даних (у яких, отже, немає жодної вказівки на проходження на той час повз Очаків козацької флотилії із сорока чайок), очаківські турки збирали інформацію про противника не лише під час руху лиманом запорозьких човнів, а й посилали свої розвідувальні судна у відкрите море, у тому числі до Тендри. Без такої військової розвідки в морі важко пояснити те, що в Очакові стало відомо про захоплення запорожцями корабель.

Відштовхуючись від окреслених вище обставин протистояння запорозького та османського флотів у вересні, спробуємо реконструювати дії запорожців у цей час, до моменту зупинки десь у середині цього місяця біля о. Тендра 26 їхніх чайок. Отже, упродовж зазначеного проміжку часу ця козацька флотилія здійснила в морі пошук кораблів противника, захопивши одне судно. Якщо виходити з того, що напад запорожців на міст турків на Дунаї відбувся 12 вересня (про що сигналізує певна джерельна інформація), то події на морі, які завершилися здобуттям запорожцями турецького корабля, вірогідно, потрібно датувати 13–14 вересня. У тому разі, якщо дотримуватися дати 22 вересня як часу козацької атаки на турецький міст (дані деяких джерел), то козаки могли заволодіти кораблем противника і дещо раніше, напередодні 13–14 вересня.

Захоплене козаками османське судно було доволі велике, принаймні, про що сигналізує та обставина, що у джерелі його названо «кораблем». Козаки, вочевидь, не обмежилися атакою на це поодиноке судно. Адже в розпал Хотинської війни ймовірність одиночного плавання турецьких кораблів була невисокою. Тобто, запорожці, напевно, розбили флотилію противника, що складалася, принаймні, з декількох суден. Невдовзі козацькі чайки повернули до Тендри і кинули там якір, простоявши під цим островом деякий час, якого виявилось достатньо для того, щоб вивідувачі з Очакова дістали можливість виявити їх, повернутися назад до своєї фортеці й сповістити про запорозькі човни місцеву турецьку владу. Остання ж надала відповідну інформацію Абді-паші. Довідавшись про цих запорожців, бег Мори одразу повів свої сили до Тендри. Очевидно, цей похід проти виявленого противника припав на 16–17 вересня, завершившись бойовою сутичкою із ним.

Флотилія Абді-паші із десяти галер, яка, можливо, була посилена суднами очаківського бея, розпочала наступ на козацькі чайки з боку Кінбурна. Заскочені зненацька запорожці швидко оцінили бойову обстановку, що склалася, і вирішили не приймати битву з турками у відкритому морі. Вони визнали за краще дати їм бій на мілководді Тендри, недоступному для ворожих галер, що мали чималу осадку. Козаки підвеслували чи не впритул до берега. Невдовзі на

певній віддалі від острова стали галери Абді-паші. Через мілководдя для турків «атака на них (запорожців. — *Авт.*) була неможлива». Згідно з морським каноном, яким мали керуватися османські флотоводці, галерам заборонялося наосліп наступати на козацькі чайки під берегом, щоб не сісти на мілину. Рекомендувалося лише стежити за противником в очікуванні того, коли він сам вийде в море, або ж виганяти його звідти тими чи тими доступними способами⁶. Схоже, що саме таких правил педантично дотримувався й Абді-паша. Кільком його кальят^{*} вдалося просунути до берегової лінії Тендри ближче, аніж іншим османським суднам. Установлені на носовій частині кальят гармати вдарили по запорожцях, завдавши їм «значної шкоди».

Проте поодинокі гарматні постріли з кальят насправді навряд чи могли спричинити козакам великі втрати. До того ж, Абді-паша так і не наважився на рішучі дії, наприклад, на висадку на берег десанту. Очевидно, османський флотоводець розумів, що як тільки його вояки покинуть галери і підуть у наступ, бредучи до берега, то стануть зручною мішенню для козацьких мушкетів. Тим часом запорожці, вочевидь, не чекали пасивно вирішення своєї долі, а дієво застосовували на практиці власну тактику оборонного бою на мілководді. Із фактів пізнішого часу (1638 р.) відомо, що за подібних обставин вони могли, зокрема, висаджуватися на берег й влаштовувати там укріплений табір; перетягувати свої човни від води на недосяжну для ворожих ядер відстань; утікати від ворога за темної пори доби⁷.

У бою під Тендрою запорожці скористалися, принаймні, одним тактичним прийомом із тих, про які йшлося вище: із настанням ночі вони непомітно для противника відступили. Як можна припустити, під покровом темряви запорожці провели свої човни мілинами Тендри (або перетягнули їх волоком по суші). Віддалившись достатньо далеко від флотилії Абді-паші, вони повернули у відкрите море і зникли у невідомому для своїх ворогів напрямі. Якщо бій за турецький міст на Дунаї відбувся 22 вересня, то козаки цієї флотилії невдовзі об'єдналися з іншими запорозькими силами для атаки на цей важливий військовий об'єкт армії Османа II. У тому разі, якщо насправді бій за нього припав на 12 вересня, то козацька флотилія, яка покинула Тендру, вочевидь, продовжила боротися із турецькими транспортами на морі, посилюючи такими діями скрутне становище султанської армії під Хотином.

Хоч би там як, а ескадрі Абді-паші не вдалося скільки-небудь пошкодити, а тим більше — захопити, хоча б одне запорозьке судно під Тендрою. Ця обставина породжує певні сумніви щодо достовірності повідомлення турецьких розвідників з Очакова про утримання козаками біля Тендри османського

^{*} Кальята — менша від звичайної галера з 19–24 лавами на кожному боці, що мала велику швидкість ходу порівняно з галерами більших розмірів. Турки використовували кальята, зокрема, для розвідки (*Останчук В., Галенко О.* Назв. праця. — Примітки. — С. 369).

корабля. Адже жодне достатньо велике судно турків через особливості своєї конструкції не могло повторити маневри запорозьких човнів на мілководді, а відтак козакам довелося б кинути трофейний корабель, і він дістався б противнику. Тим часом у «Тугфеті» нічого не сказано про відбиття цього корабля у запорожців силами Абді-паші, хоча автор зазначеного твору, напевне, неодмінно згадав би про цей успіх османської зброї, якщо такий факт справді був. Звідси напрашується висновок, що очаківські розвідники якимось чином викривили інформацію про козацьку флотилію, або ж запорожці з певних причин позбулися захопленого ними корабля ще до початку атаки на них турецької ескадри. Абді-паша був, звісно, прикро вражений тим, що козаки його перехитрили. Деякий час він уперто, однак безрезультатно шукав запорозькі човни. Зневірившись в успіху цих пошуків, «на сьомий день» від початку своєї експедиції, тобто близько 21 вересня, він зі своїми галерами прибув на Дунай до Халіля-паші.

Отже, події, які близько середини вересня 1621 р. розвивалися навколо Тендри, підтвердили факт використання цього острова запорожцями для тимчасового базування своїх чайок. Серед іншого, Тендра з її мілководним узбережжям виконувала для козаків роль природного оборонного бар'єра проти турецького флоту. Це сповна підтвердив бій, який відбувся під Тендрою 16 або 17 вересня. Запорожці, які відгородилися від галер Абді-паші смугою мілин, позбавили османську ескадру свободи маневру й мінімізували використання нею гармат. Як уже зазначено, дочекавшись ночі, вони приховано від противника вислизнули мілководдям в море. Тобто, цей доволі рядовий епізод в ході морської війни 1621 р. між запорожцями і турками, який не обернувся для жодної із сторін скільки-небудь істотними втратами, засвідчив ефективність козацької оборонної тактики морського бою на мілководді.

¹ *Алекберли М.А.* Хотинская война (1621 г.). — Черновцы, 1957. — С. 71, 72, 74, 114.

² *Боплан Г.Л.* Опис України. — К., 1990. — С. 49.

³ *Остапчук В., Галенко О.* Козацькі чорноморські походи у морській історії Кятіба Челебі «Дар великих мужів у воюванні морів»: Текст джерела // *Мappa mundi*. Збірник наукових праць на пошану Ярослава Дашкевича з нагоди його 70-річчя. — Львів–Київ–Нью-Йорк, 1996. — С. 394.

⁴ *Шановалов Г.* Корабельні гармати запорозьких козаків // *Українське козацтво: витоки еволюція, спадщина*. — К., 1993. — Вип. 3. — С. 52–54.

⁵ *Остапчук В., Галенко О.* Назв. праця. — Текст джерела. — С. 365.

⁶ *Остапчук В., Галенко О.* Назв. праця. — Текст джерела. — С. 397.

⁷ *Остапчук В., Галенко О.* Назв. праця. — Текст джерела. — С. 383.